

ESPAIS D'APRENENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

RECOL·LECTORES: PROCÉS ARXIVÍSTIC-PROPOSTA EDITORIAL

Estratègia de col·laboració docent internacional

Eva Figueras Ferrer
Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona
c/ Pau Gargallo, 4, 08028 Barcelona
efigueras@ub.edu

Marta Aguilar Moreno
Facultat de Belles Arts de la Universitat Complutense de Madrid
c/Pintor el Greco, 2, 28040 Madrid
maraguil@art.ucm.es

1. RESUM:

PURE PRINT Madrid. Book Art Edition 2017, és una trobada internacional d'artistes docents i investigadores de diferents institucions d'ensenyament superior per pensar i realitzar un Llibre-Art col·laboratiu i editable. Com a **objectiu** es proposa la posada en comú de les diferents vies d'estudi i d'investigació al voltant del Llibre-Art per afavorir l'intercanvi d'experiències i d'informació, així com d'establir llaços de col·laboració entre les institucions internacionals de Belles Arts d'Espanya, Itàlia, Brasil, Portugal i Polònia.

Aquesta trobada es realitza en unes jornades a la Facultat de Belles Arts de la Universitat Complutense de Madrid del 24 al 28 d'abril del 2017. Es planteja un mètode de treball col·laboratiu entre iguals i es tracten temes docents, creatius i de recerca partint d'un tema comú a totes les participants, el Llibre-Art.

2. ABSTRACT:

PURE PRINT Madrid. Book Art Edition 2017 is an international meeting of teachers and researchers from higher educational institutions who join together to think about a collaborative and editable Book-Art. The main objective is to share the different ways of study and research about the Book-Art in order to favor the exchange of experiences and information, as well as establishing links of collaboration between the international institutions of Fine Arts of Spain, Italy, Brazil, Portugal and Poland.

This meeting is held on the training days at the Faculty of Fine Arts of the Complutense

ESPAIS D'APRENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

University of Madrid from the 24th to the 28th of April 2017. A method of collaboration between peers is proposed, and topics related to education, creativity and research will be dealt with based on a common theme, the Book-Art

3. PARAULES CLAU: 4-6

Col·laboració docent, educació creativa, aprenentatge entre iguals, arxiu.

4. KEYWORDS: 4-6

Educational collaboration, creative education, peer learning

5. DESENVOLUPAMENT:

1 Introducció: La utopia artística entre les cobertes d'un llibre

1.1 Els antecedents

Pure Print es va iniciar l'any 2013 a la Faculdade de Belas Artes da Universidade do Porto (FBAUP), coordinat per la professora Graciela Machado, del Grupo i2ADSⁱ, en col·laboració amb la professora Marta Aguilar Moreno, de la Universitat Complutense de Madrid (UCM), amb la finalitat de donar una visió general del camp il·limitat que ofereix la gràfica contemporània experimental i l'edició. Després de les tres convocatòries realitzades a Oporto, Pure Print 2013, Pure Print 2014 i Pure Print 2015-16ⁱⁱ, i amb el propòsit de donar continuïtat a la proposta de gràfica i edició en altres institucions universitàries, s'organitza la Trobada Internacional Pure Print Madrid. Book_Art Edition 2017 a la Facultat de Belles Arts de la Universitat Complutense de Madrid.

1.2 La presentació Pure Print Madrid. Book_Art Edition 2017 a Facultat de Belles Arts de Madrid

El dia 24 d'abril de 2017 es presenta a Madrid Pure Print Publication, publicació que resumeix les tres edicions de Pure Print celebrades a la Faculdade de Belas Artes da Universidade do Porto (FBAUP).

A la taula rodona, constituïda per un públic especialitzat (col·leccionistes, editors, galeristes, artistes, crítics i alumnes de graus i postgraus), es genera un debat que ofereix una perspectiva de la situació del Llibre-Art més enllà de l'auspici acadèmic, i pretén ser el punt de partida per traçar el nou rumb del projecte Pure Print. "Pure Print és una utopia", afirma Graciela Machado en la presentació del projecte davant l'audiència: "Una utopia que es basa en l'interès i entusiasme dels alumnes per la imatge impresa". Darrera d'aquesta utopia, artistes gravadores d'Espanya, Portugal, Itàlia, Polònia i Brasil es reuneixen durant una setmana a la Facultat de Belles Arts de la Universitat Complutense per treballar a l'entorn del Llibre-Art: L'objectiu és l'elaboració d'un Llibre-Art hereu i continuador del Pure Print Publication.

Com a docents, aquest "desvetllar interès i entusiasme als alumnes" que comenta la professora Machado, sabem que no és fàcil i, tanmateix, coincidim que és un dels motors de l'èxit educatiu, ja que genera actitud proactiva per aprendre i adquirir coneixements. Machado desvela el seu secret de manera senzilla, però compromesa: "Pure Print pot ser tot el que es vulgui. Has de circular, has de parlar de fotografia, de cultura..., fer

ESPAIS D'APRENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

connexions. La seva forma de fer és poc a poc, és un llibre que vol ser un arxiu de tot el que passa aquí (...). És una manera molt senzilla de fer les coses, però també de mostrar les nostres circumstàncies, la nostra manera de pensar, és el principi de Pure Print de poder volar". Amb aquesta filosofia s'inicia l'edició de Pure Print Madrid 2017.

2 Objectius del projecte

El principal objectiu de la quarta edició del projecte Pure Print Madrid és realitzar conjuntament un Llibre-Art col·laboratiu i editable. Per aconseguir-ho es dissenyen experiències d'aprenentatge entre iguals dins de l'àmbit acadèmic -amb universitats i acadèmies de Belles Arts estrangeres- i amb entitats del sector professional (galeries, fundacions d'art, editors...). L'objectiu és aconseguir un entorn formatiu/informatiu obert i real on desenvolupar l'aprenentatge, de forma individual i en equip.

Amb aquesta experiència innovadora es persegueix afavorir l'intercanvi d'experiències i coneixements docents i de recerca creativa. S'estableixen unes pautes d'aprenentatge entre iguals semblants a les de les nostres aules i tallers, i s'utilitzen recursos didàctics i mètodes pedagògics similars: *brainstorming*, confecció d'un quadern de treball reflexiu, etc. Es pretén establir una metodologia de treball en la que es cohesioni docència i recerca, aprenentatge col·laboratiu i creació artística, per aplicar-la als tallers i laboratoris d'edició i estampació de les facultats de Belles Arts implicades en el projecte.

Finalment, es persegueix propiciar i consolidar la col·laboració entre institucions internacionals de Belles Arts i donar continuïtat al llançament de publicacions i projectes editorials relacionats amb el Llibre-Art.

3 Desenvolupament del projecte Pure Print Madrid. Book_Art Edition 2017

El projecte es divideix en dues fases: Una primera part de treball conjunt que es concreta en unes jornades que comprenen la posada en comú de coneixements i experiències, la discussió de propostes i la determinació de pactes futurs per realitzar la segona fase del treball. Aquesta segona part consisteix en la realització i l'elaboració del llibre col·laboratiu i editable, que cada membre participant del projecte realitzarà individualment al seu país segons les consignes i els pactes establerts a les jornades.

3.1. Les jornades es celebren entre els dies 24 i 28 d'abril a la Facultat de Belles Arts de la Universitat Complutense de Madrid. Com a activitat docent s'imparteix el seminari *Poesía y Libros Arte: Límites y fronteras* on es presenta la filosofia de la trobada. A continuació, Eva Figueras i Manuela Candini, dues components del *Col·lectiu Poètica Còdex. Poesia i Llibres-Artⁱⁱⁱ*, exposen les seves aportacions en el camp de la literatura i el llibre d'artista

ESPAIS D'APRENENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

en homenatjar i divulgar l'obra dels poetes clàssics i contemporanis que, d'una manera ininterrompuda, durant més de nou segles, han generat investigació, qualitat i fidelitat a la llengua catalana. Els llibres són mostrats, a través d'un col·loqui compromès i directe, alhora que es realitza el muntatge comentat de l'exposició a les Vitri­nes de la Biblioteca de la Facultat de Belles Arts.

Aquesta introducció al tema de treball culmina amb la incursió a la col·lecció de llibres d'artista japonesos de la Biblioteca de la Facultat de Belles Arts^{iv} a càrrec de Mª Ángeles Vián Herrero, anterior bibliotecària de la facultat, catalogadora i coneixedora d'aquest fons patrimonial.

Per ampliar l'oferta educativa i creativa, es programen diverses visites guiades a centres d'estudi especialitzats en Llibre-Art de la ciutat. Destacar la selecció de llibres d'artista de la Biblioteca del Museu Nacional Centro de Arte Reina Sofia, la visita guiada a la col·lecció particular de la Galeria Ivorypress, la Casa de Velázquez, el Museu de la Imprenta Municipal Artes del Libro, la Feria Madrid Art Book Fair Libros Mutantes a La Casa Encendida i, finalment, la inauguració de l'exposició sobre el crític d'art i intel·lectual brasiler Mário Pedrosa al Museu Nacional Centre d'Art Reina Sofia.

3.1.1. Les participants

Marta Aguilar, professora i investigadora del grup LAMP^v de la Universidad Complutense de Madrid (UCM), reuneix un grup d'artistes docents i investigadores de centres d'educació artística superior de diferents països. Els programes Erasmus i de Mobilitat Internacional han afavorit, al llarg dels anys, la col·laboració entre diferents institucions i la possibilitat d'intercanviar experiències docents i de recerca, a més de promocionar els estudiants i engrescant-los a participar en projectes expositius internacionals (Figueras y Crespo, 2012).

El plantejament de Pure Print va més enllà d'aquestes accions de mobilitat generalment bilaterals i es proposa reunir professores de diversos països, moltes de les quals no es coneixen. Les membres del grup de treball són: Graciela Machado, Faculdade de Belas Artes da Universidade do Porto, Portugal; Eva Figueras Ferrer, Facultat de Belles Arts Universitat de Barcelona, Espanya; Manuela Candini, Accademia di Belle Arti di Bologna, Itàlia; Francesca Genna, Accademia di Belle Arti di Palermo, Itàlia; Maristela Salvatori, Instituto de Artes, Universidade Federal do Rio Grande do Sul, Porto Alegre, Brasil; Márcia Regina Pereira de Sousa, Centro de Artes, Universidade Federal de Pelotas, Brasil; Anna Janusz-Strzyż, The Eugeniusz Geppert Academy of Art and Design Wroclaw, Polònia; Gema Navarro Goig, investigadora de LAMP. Facultat de Belles Arts de Madrid, UCM; Carmen Hidalgo de Cisneros Wilckens, investigadora de LAMP. Facultat de Belles Arts de Madrid, UCM; Mónica Oliva Lozano, investigadora de LAMP. Facultat de Belles Arts de

ESPAIS D'APRENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

Madrid, UCM i Ángela Cabrera Molina, investigadora de LAMP. Escuela Superior de Diseño de Madrid, Espanya.

3.1.2. Aprenentatge col·laboratiu entre iguals: Compartir l'experiència docent, artística i investigadora

L'intercanvi d'experiències docents i discents, la transferència i la recepció de coneixements i el diàleg creatiu genera, per la llei de vasos comunicants, un enriquiment global que propicia el canvi i la motivació. El fet de compartir experiències amb altres docents, investigadors i artistes, ens permet conèixer metodologies pedagògiques diferents i tenir més eines alhora de debatre i d'establir unes directrius sòlides d'ensenyament centrat en l'alumnat i basat en competències (motius, trets de la personalitat, autoconcepte, coneixements i habilitat) (Figueras, Crespo y Redondo, 2016: p. 3).

Aquest intercanvi es focalitza en tres aspectes del nostre perfil professional: El docent, l'artístic i l'investigador.

3.1.2.1. L'experiència docent

Com a docents, partim d'una metodologia participativa amb l'objecte de fomentar els processos grupals reflexius a través d'estratègies que permetin a l'alumne prendre el seu pensament com a objecte d'anàlisi.

El debat entorn la docència parteix de tres preguntes:

Primera: Com aborem un aprenentatge centrat en l'alumnat? Quines són les competències?

Segona: Quines són les modalitats organitzatives o "escenaris" i quines les metodologies més adequades per a què l'alumnat pugui adquirir l'aprenentatge que ens proposem?

Tercera: Amb quins criteris i procediments comprovarem que els resultats de l'aprenentatge de l'alumnat? Quines metodologies d'avaluació semblen les més adequades?

Els debats per donar resposta a aquestes preguntes provoquen controvèrsia, discussió, reflexió i generen noves mirades i perspectives de la nostra activitat docent: Confrontar continguts, mètodes i recursos pedagògics permet desenvolupar una base crítica i més sòlida per encarar el treball docent.

ESPAIS D'APRENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

L'experiència artística que ens proposem emprendre conjuntament per fer un llibre col·laboratiu i editable es converteix en el treball de camp on experimentar la nostra tasca docent i creativa: D'una banda, es planteja el repte de simular una aula taller docent en el que nosaltres som els alumnes que rebem l'encàrrec; Per l'altra, com a artistes i investigadores, ens proposem un repte conjunt a partir de la pluralitat i diversitat que compren tota acció creativa. En certa manera, es genera una situació similar a la que ens trobem docents i alumnes dins les aules dels centres educatius de Belles Arts. La diferència recau en què voluntàriament ens posicionem com a docents i discent: Com a professores en el moment que teoritzem sobre com proposem l'encàrrec docent i intentem donar resposta a les preguntes que formulàvem al principi, i com alumnes, a partir del moment que comencem a treballar per aconseguir el nostre objectiu i donar resposta als objectius acordats.

Finalment, entra en debat la tercera pregunta relacionada amb l'avaluació: Amb quins criteris i procediments comprovarem que els resultats de l'aprenentatge de l'alumnat? Quines metodologies d'avaluació semblen les més adequades?

Compartim amb Donald Schön (1992, p.10) la premisa que "el arte es una forma de ejercicio de la inteligencia, un tipo de saber, aunque diferente en aspectos cruciales de nuestro modelo estándar de conocimiento profesional" i que, consegüentment, la seva avaluació i ponderació no es la mateixa que en altres disciplines acadèmiques.

Els objectius que avaluem amb l'experiència són la capacitat de fomentar en l'alumnat aprenentatges significatius, promoure l'habilitat per al desenvolupament del pensament "(auto) crític i (auto) reflexiu, impulsar l'aprenentatge actiu mitjançant la constant revisió de l'exercici artístic-creatiu individual i grupal" (Zeichner, 2005, p.82), conèixer i saber aplicar adequadament els instruments, així com el lèxic corresponent, materials i processos característics de l'expressió artística per desenvolupar diverses metodologies d'investigació en la creació artística i en l'elaboració d'un projecte artístic.

És el moment d'establir paràmetres d'avaluació de l'aprenentatge adquirit, quins han estat els punts forts i els punts febles, i detectar què es necessita millorar i com fer-ho. Es proposen tres fases d'avaluació: 1era. Un qüestionari d'avaluació inicial per conèixer l'experiència prèvia de l'alumne en relació al contingut de l'assignatura. 2na. Una avaluació continuada durant el curs per detectar si l'encàrrec de treball col·laboratiu es desenvolupa segons els objectius i finalitats proposades. Aquesta avaluació es centre amb *l'acció tutorial individual i grupal*, com a eina d'aprenentatge significatiu i avaluació contínua, acompanyat d'un *quadern de treball reflexiu* que "ha de contenir descripcions, anàlisis, opinions, valoracions i transferències sobre els temes treballats al taller i fora del mateix, respecte el treball individual de l'alumne. En definitiva, es pretén generar un document que permeti prendre la pràctica artística com a objecte de reflexió" (Figueras, Crespo y Redondo, 2014, p.4) i treballar una *rúbrica d'avaluació del treball en equip*. 3era.

ESPAIS D'APRENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

Finalment, una autoavaluació grupal en la que l'alumne exposa i qualifica numèricament el treball davant el grup classe.

3.1.2.2. On neixen les idees? L'experiència cercadora

Tot sorgeix de la *Caixa de Pandora*. Cada participant assisteix a la trobada amb una caixa confeccionada per ella mateixa, a manera de contenidor d'idees, aportant el seu propi repertori d'elements, com si d'un procés arxivístic i documental es tractés. Durant les jornades es posen en comú les caixes de cada participant. Dels relats i dels materials presentats sorgeixen paraules, codis, signes, senyals, que van donant forma a la creació del llibre participatiu. A la segona jornada es reflexiona i es debat sobre la idea comuna i en les següents jornades es materialitzen les paraules sorgides amb dibuixos, escrits i accions.

Després d'aquest intercanvi d'experiències docents i creatives tot l'equip coincideix en què al llarg de la nostra carrera docent i artística és la primera vegada que en unes jornades de treball entre iguals es posa en comú, es comparteix i es debat el procés creatiu de cada participant. *Considerar, debatre i compartir* experiències al voltant del Llibre-Art, són els principals eixos de treball, en els que hi predominen els testimonis, els documents, els objectes i les memòries. Una trobada on es treballen les idees i els pensaments amb l'objectiu de determinar el concepte comú identificador del col·lectiu. Aquesta introspecció, sincera i d'intercanvi, és el motor i el punt de partida per cohesionar l'equip i plantejar un treball col·laboratiu. L'objectiu es establir un aprenentatge entre iguals on tingui cabuda compartir i debatre el procés creatiu de cada alumne per tal d'aconseguir un aprenentatge significatiu, ric i transversal. Acordem que l'experiència viscuda és la que caldria implementar-se a les aules i tallers de creació artística.

3.1.2.3. La paraula. L'experiència investigadora

Mare, dona, arqueologia, signes, viatge, recipient, ventre, vas, bol, caixa, mare terra, curiositat, connexions, cel i terra, vehicle, amor, avantpassat, lloc d'origen, "antenata", múltiple, desdoblament, balena, mar, filla, compartir, cases buides, cases verdes, emigrant, avi, matriu, ou, protecció, escala de la vida, joc, constructor, missatger, corb, recol·lectar, temps, naturalesa, flora, herbari, llavors, relat, memòria, emocions, olors, llenguatge sacre, signes ancestrals.

Des del imaginari de totes les participants sorgeix el tema comú, d'aquesta manera poc a poc va naixent la idea identificadora que permet el reconeixement entre unes i altres, establint territoris comuns. Un mapa teixit a manera d'emocions, confidències, revelacions i testimonis. Es debaten reflexions afins. El discurs és l'encarregat d'unificar la proposta. Recollir implica moviment, recol·lectar com infinitiu, recol·lectores com a

ESPAIS D'APRENENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

substantiu identificador del grup, a la recerca del femení, etc. Així és com el pensament grupal adquireix forma. *Neix el col·lectiu recol·lectores.*

3.1.3. Manifest recol·lectores: El compromís

Es confeccionen les bases de la proposta editorial, comprometent-se, totes les components del grup, a no desmembrar el llibre, mantenint la seva unitat en forma de caixa col·lectiva, amb la finalitat de complir amb l'objectiu de Llibre Art col·laboratiu editable. Aquest manifest recull les voluntats següents:

- Amb el concepte "recolectoras" s'ha de fer una proposta gràfica per a ser inclosa en una caixa col·lectiva.
- Hi ha d'haver matriu considerant la multiplicitat de la imatge i la possibilitat de reedició.
- L'edició s'ha de fer sobre paper, evitant objectes i andròmines.
- La tècnica, tipologia i format són lliures, sense excedir de la mida total de la caixa que mesurarà 35 x 35 cm. L'alçada de la caixa serà determinada pel volum de les obres que no poden excedir de 34 x 34 cm i 1 cm d'altura.
- La primera edició constarà de 20 exemplars signats i numerats a llapis que cada participant realitzarà al seu taller.
- Cada autor escriurà un text entorn a la trobada i la seva pròpia poètica, en la seva llengua original i sense límit de paraules.
- Data màxima de lliurament d'edició i textos el 30 de setembre de 2017.

3.2 Realització de Llibre Art col·laboratiu editable.

Cada membre del grup realitza una edició d'uns 20 exemplars de la seva proposta personal que, posteriorment, serà recollida juntament amb les altres propostes dins de les 20 caixes de *Recolectoras*.

4 El redescobriment del valor dels arxius

Un cop conclosa la setmana, les components del Grup LAMP són les encarregades d'ordenar les imatges, les memòries i els relats esdevinguts, amb la finalitat de

ESPAIS D'APRENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

documentar la trobada. Es planifica, es dissenya i es maqueta la publicació del monogràfic *Cuaderno sobre el libro LAMP 04 [recolectoras]*^{vi}, amb una tirada de 300 exemplars en paper. Aquest treball, a manera de *quadern d'artista reflexiu*^{vii}, “estimula una mirada analítica al procés experimental de les jornades, produint la identificació de la poètica artística de cada autor” (Aguilar, 2017). Es visualitza com ha evolucionat la idea, alhora que es crea, sense intencions predeterminades, un nou llibre d'artista. D'aquesta manera es continua amb la proposta inicial del procés arxivístic i la proposta editorial col·laborativa.

5 Conclusió

Després d'acabar les dues fases de treball podem afirmar que s'han assolit els objectius que es proposaven:

1. Continuar el projecte Pure Print Publication de Portugal.
2. Fer el Llibre-Art col·laboratiu i editable *Recolectoras*.
3. Durant les jornades de treball a Madrid es genera un entorn formatiu/informatiu obert i real on desenvolupar l'aprenentatge, de forma individual i en equip. Es propicia l'intercanvi d'experiències i coneixements docents i de recerca artística.
4. Els objectius que avaluem amb l'experiència són la capacitat de fomentar en l'alumnat aprenentatges significatius i transversals, promoure l'habilitat per al desenvolupament del pensament (auto) crític i (auto) reflexiu i impulsar l'aprenentatge actiu mitjançant la constant revisió de l'exercici artístic-creatiu individual i grupal. Acordem que l'experiència viscuda és la que caldria implementar-se a les aules i tallers de creació artística. Ens comprometem a seguir treballant en aquesta direcció amb l'objectiu d'introduir canvis dins les nostres aules. En la propera trobada de treball a l'octubre del 2018 es debatran les propostes de millora i s'establiran uns paràmetres mètrics d'avaluació dels resultats docents.
5. Es consolida la col·laboració entre institucions internacionals de Belles Arts i donar continuïtat al llançament de publicacions i projectes editorials relacionats amb el Llibre-Art. Es crea el grup identitari “Recolectoras” per seguir treballant conjuntament. Les properes Jornades seran a Brasil a finals del 2018.

ESPAIS D'APRENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

5.1. FIGURA O IMATGE 1

5.2. FIGURA O IMATGE 2

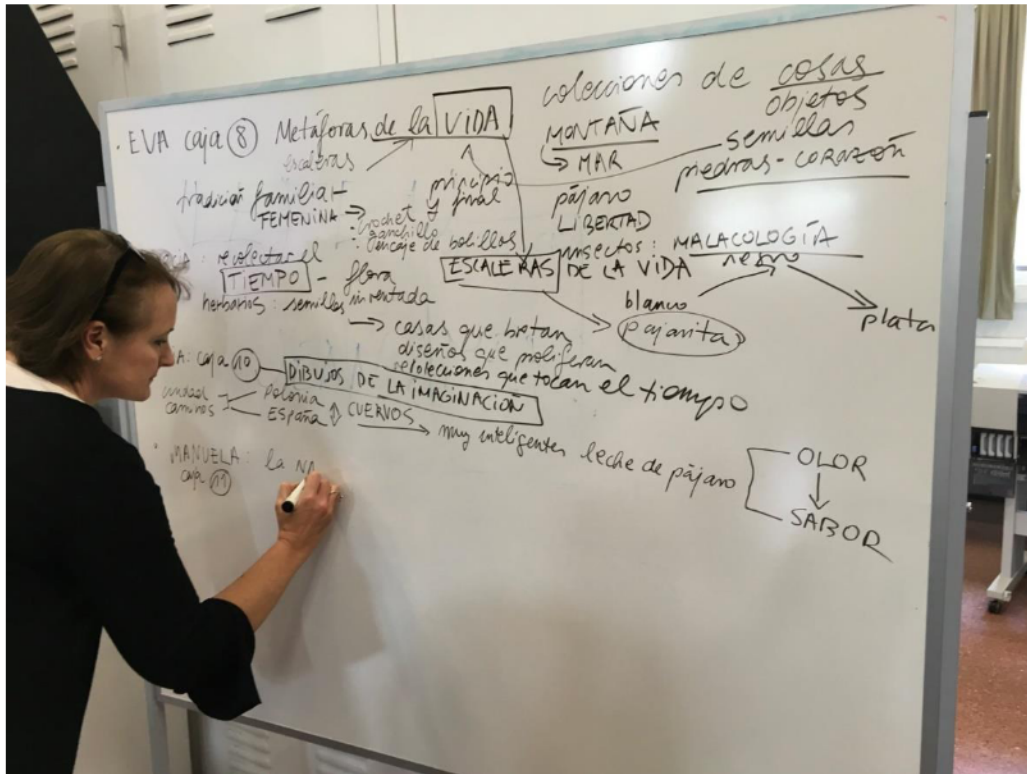

ESPAYS D'APRENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

FIGURA O IMATGE 3

5.3. FIGURA O IMATGE 4

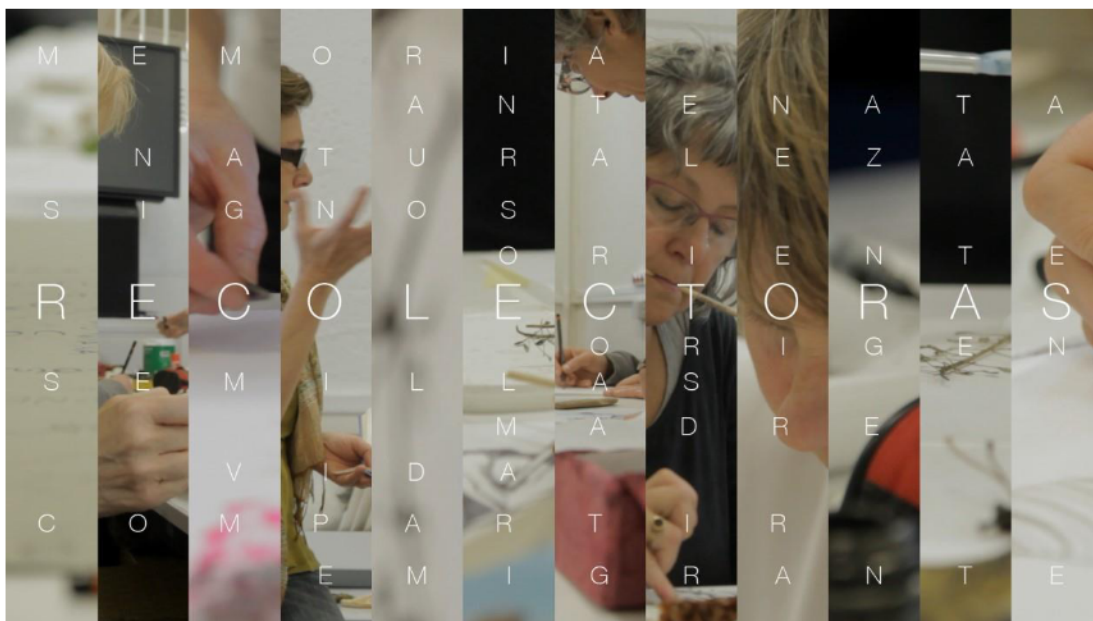

ESPAIS D'APRENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

FIGURA O IMATGE 5

5.4. FIGURA O IMATGE 6

ESPAIS D'APRENTATGE: AGENTS DE CANVI A LA UNIVERSITAT

6. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES (segons normativa APA)

Aguilar Moreno, M. (2017). Proceso archivístico – propuesta editorial. Recolectoras. *Cuaderno sobre el libro LAMP 04* [recolectoras]. Madrid: Grupo de investigación El libro de artista como materialización del pensamiento. p. 9-15.

Bauwens, J. i Hourcade, J. (1995). Cooperative Teaching. Rebuilding the Schoolhouse for All Students. Austin: Pro-ed.

Barkley, E.; Cross, P. y Major, C. (2005). Técnicas de aprendizaje colaborativo.

Figueras, E.; Crespo, B. (2012). La Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona. Un model d'internacionalització d'ensenyament artístic. *Revista CIDUI*. Recuperat de: <http://www.cidui.org/revistacidui/index.php/cidui/article/view/98>

Figueras, E.; Crespo, B.; Redondo, M. (2014). El cuaderno de artista reflexivo. Una metodología de evaluación continua en el proceso de enseñanza aprendizaje. *Revista CIDUI*. Recuperat de: <http://www.cidui.org/revistacidui/index.php/cidui/article/view/649/624>

Figueras, E.; Crespo, B.; Redondo, M. (2016). Ensenyament-aprenentatge expandit. La interacció col.laborativa entre l'alumnat, el professorat i els agents professionals. *Revista CIDUI*. Recuperat de: <http://www.cidui.org/revistacidui/index.php/cidui/article/view/920>

Schön, D. (1992). La formación de profesionales reflexivos. Hacia un nuevo diseño de la formación y el aprendizaje en las profesiones. Barcelona, Paidós/MEC.

Zeichner, K. (2005). Los profesores como profesionales reflexivos y la democratización de la reforma escolar. *Docencia*, 25, mayo.

ⁱ Graciela Machado. Grupo i2ADS <http://www.i2ads.org/>

ⁱⁱ PURE PRINT <http://pureprint.fba.up.pt/2015/>

ⁱⁱⁱ POÈTICA CÒDEX. Poesia i Llibres-Art <http://poesiaillibres-art.blogspot.com.es/>

^{iv} Llibres japonesos de la Biblioteca UCM <http://www.ucm.es/encuentros/pure-print-madrid-2017>

^v LAMP <http://lamplibrodeartista.blogspot.com.es/p/pure-print.html>

^{vi} Cuaderno sobre el libro LAMP 04 [recolectoras] https://issuu.com/lamplibrodeartista/docs/lamp_04_recolectoras

^{vii} <https://www.youtube.com/watch?v=IkINTU141VA&list=PLsE4MViykZht5jZXHRTzIbhB8t1taLM6N> © Jose Antonio Pedraza, realizador